

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

У статті аналізуються проблеми соціально-психологічної адаптації засуджених в умовах соціальної ізоляції. Розглядаються соціальні механізми та чинники формування дезадаптованої поведінки.

Ключові слова: адаптація, соціально-психологічна дезадаптація, соціальна ізоляція, середовище засуджених, особистість засудженого.

The article analyzes the problems of social-psychological adaptation of persons sentenced to imprisonment to the conditions of social isolation. The social mechanisms and causes that form the disadapted behavior are being discussed.

Key words: adaptation, social-psychological disadaptation, social isolation, environment of persons sentenced to imprisonment, the personality of a person sentenced to imprisonment.

Проблема соціально-психологічної адаптації осіб, які потрапили до місць позбавлення волі, завжди була гострою та актуальною. Адже від того, наскільки вдало відбуватиметься процес пристосування засуджених до нових соціальних умов, наскільки швидко вони зможуть засвоїти нові норми, правила поведінки в домінуючому соціумі, залежить їх подальша доля й доля їхніх близьких.

Розгляд соціально-психологічної адаптації засуджених є актуальним для прогнозу їх поведінки в даному середовищі, а також для надання кваліфікованої психологічної допомоги.

Мета статті: розглянути соціально-психологічні особливості адаптації засуджених в умовах соціальної ізоляції.

Для того, щоб проаналізувати соціально-психологічну адаптацію осіб, засуджених до позбавлення волі, необхідно з'ясувати етимологію понять «адаптація», «соціальна та психологічна адаптація».

Поняття «адаптація» відноситься до таких загальнонаукових понять, які, на думку Ф.Б.Березіна, виникають на «стиках», «точках зіткнення» наук або навіть в окремих галузях знань й екстраполуються надалі на багато сфер природних і соціальних наук [4].

У більш загальних визначеннях адаптації є декілька значень, залежно від заданого аспекту:

- 1) адаптація як стан відносної рівноваги між організмом і середовищем;
- 2) адаптація як процес пристосування до мінливих умов середовища;
- 3) адаптація як результат процесу пристосування [6; 9].

Процес адаптації реалізується у всіх випадках, коли в системі «людина–середовище» виникають певні зміни, що призводить до порушення адекватності їх стосунків. Оскільки людина й середовище знаходяться не в статичній, а в динамічній рівновазі, їхнє неспіввідношення змінюється постійно, також постійно відбувається й процес адаптації.

При всьому різноманітті класифікаційних моделей адаптації умовно можна виділити основні форми адаптації людини до змінних умов середовища: соціальну й психологічну [3].

Поняття «соціальної адаптації» аналізується великою кількістю вчених. Так, А.Д.Глоточкін та В.Г.Пирожков розглядають соціальну адаптацію як «приспособлення людини до мікросоціального середовища, до правил і норм співіснування, до умов життя в суспільстві» [5]. Г.М.Андреева цей феномен трактує як інтеграцію особистості в систему соціальних стосунків, що склалася [1]. Проте таке визначення не враховує специфічних особливостей соціальної взаємодії, у якій обидві сторони (соціальне середовище й людина) взаємно активні. Так, за Л.Е.Орбан-Лембрик, процес соціальної адаптації є єдністю процесів акомодатії (засвоєння правил середовища, «уподібнення» йому) й асиміляції («уподібнення» собі, перетворення середовища), тобто двостороннім процесом і результатом активності суб'єкта та соціального середовища [10].

Процес соціальної адаптації особистості до змінних умов життя необхідно трактувати значно ширше, ніж її пристосування до умов існування. Г.А.Балл заперечує концепцію пристосовництва, бо поняття соціальної адаптації розглядається лише як пристосування, залучення особистості до соціального середовища, і не приділяється увага зворотній дії соціального середовища на особистість. Адаптація людини на соціальному рівні набуває двостороннього характеру: з одного боку, вона включає зміну соціальних функцій, необхідних для того, щоб задовольнити вимоги навколишнього середовища; з іншого – середовище змінюється під її дією [3].

Таким чином, соціальна адаптація – це процес залучення індивіда до соціального середовища, соціального досвіду, соціальних норм, при цьому індивід впливає на соціальне середовище. Адаптація визначається включенням особистості в соціальне середовище [6; 10].

Ефективність психологічної адаптації залежить від цілей, ціннісних орієнтацій особистості, сприйняттям свого соціального статусу.

Процес психологічної адаптації дуже тісно пов'язаний із соціальним середовищем, у якому перебуває індивід, він допомагає сформувати адекватні зв'язки особистості із середовищем [10].

Отже, соціально-психологічна адаптація – це процес взаємодії особистості й соціального середовища, під час якого відбувається активне пристосування психіки особистості до умов фізичного та соціального середовища. Процес соціально-психологічної ситуації пов'язаний з адаптивною ситуацією, що виникає у зв'язку зі змінами в соціальному середовищі або переходом з одного соціального середовища в інше, нове для даної особистості, коли звичні шаблони поведінки, стереотипи сприйняття, установки й орієнтації особистості стають малоефективними [10; 18].

Соціально-психологічна адаптація осіб, засуджених до позбавлення волі, зумовлена такою специфікою. По-перше, важливу роль відіграє ізоляція особистості від суспільства. Сам факт соціальної ізоляції для особистості має стигматуючий характер: людина набуває офіційного статусу злочинця, який суб'єк-

тивно сприймається як тавро, тим самим відносячись до людей другого гатунку, викликаючи при цьому переживання своєї соціальної неповноцінності [12].

Ізоляція людини взагалі, а особливо примусова, наслідком якої є обмеження або повне позбавлення засуджених їхнього попереднього оточення – людей і речей, блокування сенсорних, рухових та інформаційних процесів, а також багатьох потреб і невміння адаптуватися до нових умов, часто призводить до виникнення в них негативних емоцій, неврозів, психічних зривів, агресивної й аутоагресивної поведінки, порушення режимів утримання, посягання на життя, здоров'я й особисту гідність іншого засудженого й навіть представників адміністрації [2; 7; 8].

Умови соціальної ізоляції спричиняють пенітенціарний стрес, який визначається комплексом психологічних переживань особистості засудженого. Пенітенціарний стрес – це емоційна напруженість, пов'язана з новими умовами перебування в місцях позбавлення волі, що загрожують суб'єктові будь-якою небезпекою. Для людини в цьому стані характерні зниження уваги, ослаблення пам'яті, слуху [2; 8].

По-друге, важливим є домінування емоційно-напруженого стану. Особистість в умовах пенітенціарного закладу не відчуває великих фізичних, професійних перевантажень. Саме тягар емоційних переживань, пов'язаних зі вчиненням злочину, страхом викриття, докорами сумління, очікуванням арешту, перебуванням у слідчому ізоляторі, етапуванням до виправної колонії, знайомством із тюремним побутом, субкультурою, а також умовами утримання, є могутнім стресором, що спричиняє розлад нормальних психологічних і фізіологічних процесів. У такому стані особистість особливо відчуває незахищеність, самотність, тривожність тощо [5; 15].

Наступним важливим чинником соціальної адаптації є посилений вплив зовнішнього середовища. В умовах соціальної деривації вплив навколишнього середовища на особистість здійснюється інтенсивніше, ніж на волі. Це зумовлено рядом причин. По-перше, середовище засуджених є замкнутим, з обмеженою сферою спілкування й соціальних зв'язків. По-друге, посилений вплив середовища на засудженого пояснюється їхнім спільним соціальним статусом, а також демографічними чинниками: віковими особливостями, статевою приналежністю, сімейним станом, освітою й т. д. [18].

Система спілкування в пенітенціарному закладі істотно відрізняється від комунікації на волі. В умовах одностатевих соціальних груп, кримінальної субкультури мають місце деформації спілкування або його повна відсутність.

Ціннісні орієнтації засудженого, пов'язані зі скоєнням минулих злочинів, при нормальному процесі адаптації повинні трансформуватись із негативних соціальних установок на усвідомлення відповідальності за скоєний злочин, розкаяння, бажання почати нове життя після звільнення [7; 12].

Природно, що в екстремальних умовах місць позбавлення волі адаптація особистості передбачає вироблення механізмів психологічного захисту. У психології розрізняють різні його способи: заперечення, проекція, регресія, заміщення, придушення, компенсація, ізоляція та ін. У середовищі засуджених досить поширеною є установка вважати себе жертвою несправедливого суду,

випадкової гри обставин. Засуджені вигадують і вірять у реабілітуючі обставини, забувають, витісняють зі своєї свідомості негативні враження, ідеалізують своє минуле життя, вигадують красиві історії й легенди [18].

У процесі соціальної адаптації все частіше доводиться констатувати й іншу, негативну тенденцію: деякі засуджені настільки звикають до екстремальних для нормальної людини умов життєдіяльності, що вони стають для них звичними, навіть бажаними. Таких засуджених абсолютно влаштовує відведена їм роль. Маючи мінімальний, але гарантований об'єм життєвих благ, перебуваючи в упевненості, що завтра не доведеться боротися за шматок хліба й дах над головою, ці люди не бажають звільнення зі стін виправної колонії. Більшість із них не відчуває негативних емоцій із приводу перебування в місцях позбавлення волі, вважаючи життя у в'язниці простішим, кращим і справедливішим, ніж на волі [12].

Г.М.Федоришин, описуючи процес адаптації засуджених, виділяє в ньому три етапи [17]:

1) етап орієнтації – відбувається ознайомлення засудженого з незвичним новим соціальним середовищем;

2) оціночний етап – особистість розмежовує компоненти власного соціального досвіду та способу життя згідно з установками й ціннісними орієнтаціями, які раніше склалися, на прийнятні й ті, що не приймаються з огляду на нові можливості щодо умов, форм і способів діяльності;

3) етап сумісності – на цьому етапі об'єкт психологічного впливу досягає оптимального рівня адаптованості до нових умов життя.

В.М.Трубников та А.Д.Глотчкін, аналізуючи особливості відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, виділяють такі типи адаптаційних стратегій засуджених:

- активно-ініціативний вплив на своє оточення, введення в нього нових елементів соціальної поведінки;
- пасивно-конформістське ставлення до того, що відбувається навколо, обмеженість у спілкуванні, сувора регламентація власної захищеності;
- активна протидія запропонованому адміністрацією комплексу корекційних методик і форм соціалізації особистості, відторгнення змістових компонентів цілісної системи законослухняної поведінки;
- кримінальне використання ідеології й соціальних стереотипів поведінки, які визначаються наявністю субкультури злочинного світу, низькою ефективністю функціонування інститутів виправлення й перевиховання засуджених [5; 16].

Під час процесу адаптації засуджених до умов соціальної ізоляції потрібно враховувати ряд суб'єктивних якостей особистості засудженого. До них, на думку багатьох дослідників (В.Синьов, Г.М.Федоришин), належать:

- статусно-рольове становище в стратифікаційній системі (наявність попередніх судимостей, кримінального досвіду й т. д.);
- світоглядна структура особистості (задоволеність/незадоволеність різноманітними компонентами життєдіяльності);

- особисті якості (інтелектуальний розвиток і фізичні дані; наявність лідерських якостей тощо);
- рівень правосвідомості й прагнення до законослухняної поведінки [14; 17].

Успіх процесу адаптації до умов позбавлення волі залежить від багатьох факторів: усвідомлення серйозності свого становища, розуміння змісту й необхідності обмежень, включеність у діяльність для пошуку шляхів, які б могли законним способом полегшити становище, вплив інших засуджених.

Засуджений повинен змиритись зі своєю участю й пристосуватись до тих умов, у яких він знаходиться.

Зміна психічних станів пов'язана з певними періодами знаходження в місцях позбавлення волі. Науковці (Г.Г.Шиханцев, В.П.Москалець, В.В.Сулицький, Г.М.Федоришин) виділяють основні періоди, пов'язані зі змінами психічного стану засудженого [13; 15; 17; 18].

1. Період адаптації, звикання до нових умов життя, який триває перші три-чотири місяці, а іноді й більше. У цей період особливо гостро відчувається обмеженість потреб, зміна звичного стереотипу. Має місце звуження можливості задоволення потреб, що викликає стан підвищеної дратівливості. В окремих осіб це, навпаки, проявляється станом пригніченості.

Специфічний психічний стан, викликаний фактом позбавлення волі, особливо повно проявляється в перший період і характеризується процесом ломки раніше складеного стереотипу життя, який завжди існує під впливом режиму установ виконання покарань. Засуджений змушений змінювати сталий стереотип життя. Ламання старих динамічних стереотипів веде до виникнення різноманітних негативних емоцій, підвищеної збудливості, пригніченості, зниження життєвої активності, появи дратівливості стосовно ситуації, яка склалася. Це відбувається до того часу, поки в засудженого не виробляються якості, необхідні для нових умов життя. Підвищена збудливість може бути причиною різноманітних зривів, порушень режиму тримання тощо.

2. Період розвитку інтересів до нових умов життя. Цей період пов'язаний з появою та розвитком позитивних емоцій, станів, які викликають у засудженого підвищену психічну активність. Інтереси, які викликають такий стан, можуть бути найрізноманітніші: створення мікрогрупи, участь у житті колективу засуджених, культурний відпочинок, робота, побачення з родичами тощо. Поява нового кола інтересів, розширення структури виконуваних соціальних ролей сприяє зміні психології засуджених.

3. Період поєднання зовнішнього впливу із самовихованням. Цей період характеризується появою цілей у житті, виробленням шляхів їх досягнення. У цей період у засудженого проявляється покаяння за скоєний злочин, бажання відшкодувати заподіяну шкоду.

4. Період, який передуює звільненню засудженого. Очікування звільнення часто переживається дуже тяжко, воно пов'язане з переживанням труднощів, які очікують його в нових умовах (взаємовідносини в сім'ї, на роботі тощо). Через це можливий розвиток психічних станів пригніченості, підвищеної дратівливості тощо.

У засуджених комплекс негативних психічних станів може періодично розвиватися у зв'язку з наявністю постійної внутрішньої боротьби мотивів, стимулів, інтересів. Зміна стереотипу, структури, потреб, інтересів під час проходження через розумову діяльність засудженого викликає суперечливе відношення, часто відображається й на його психічних станах.

Знаходження в місцях позбавлення волі, наявність режиму, зміна стереотипів, різке обмеження й зміна потреб значною мірою посилює переживання засуджених, причому ці переживання мають різну спрямованість. В окремих засуджених у переживаннях домінує категорія минулого, в інших – категорія майбутнього, у третіх – категорія теперішнього. Перша група замикається в спогадах про минуле життя, ідеалізує його, більш тривалий час звикає та пристосовується до теперішнього способу життя. Значно легше пристосовуються до режиму й до умов життя в установах виконання покарань засуджені, у яких домінують переживання другого й третього порядку. Коли починає домінувати категорія майбутнього, коли засуджені уявно будують своє життя після звільнення, складнощі режиму переживаються легше, оскільки розглядаються як тимчасові, цей період життя є для них тільки перехідним до того, якого вони чекають у майбутньому [12; 15].

Місця позбавлення волі є екстремальними умовами перевірки людини на стійкість і виживання, уміння захистити себе й вижити в цих умовах. Саме тому особистісні особливості є умовою адаптації людини в умовах даних установ. Особисті ж дефекти, викривлення особистісних особливостей під час перебування в таких установах призводять до проблем адаптації, проблем взаємодії, конфліктів з оточенням, поглиблення внутрішньоособистісних конфліктів [12].

Швидке й докорінне руйнування життєвих планів, способу життя шляхом соціальної ізоляції породжує в людини комплекс специфічних проявів, які Г.Г.Шиханцев називає «синдромом позбавлення волі». Подолати ці тяжкі стани засуджений може шляхом адаптації, пристосування до нових правил і норм поведінки, до нових умов життєдіяльності [18].

За період відбування покарання засудженому доводиться переживати досить складні адаптативні ситуації, кожного разу заново пристосовуючись:

- до вимог режиму відбування покарання, умов праці, середовища засуджених, життя й побуту в установах виконання покарань;
- при зміні умов відбування покарань – до нових умов праці й побуту, вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку тощо;
- у зв'язку зі звільненням з установи виконання покарань – до умов життя на волі, роботі в колективі вільних громадян, до життя в сім'ї тощо [13; 18].

Засуджені адаптуються до умов соціальної ізоляції адекватним та неадекватним способами. Основними ознаками адекватної реакції є: відповідність поведінки засудженого реальній інформації про перспективи його перебування в місцях позбавлення волі; дотримання ними режиму відбування покарання, вимог адміністрації; здатність контролювати свою поведінку та емоції. Для неадекватної (патологічної) реакції характерним є прояви психопатологічних ознак в осіб, які до засудження вважалися психічно здоровими [5].

Нормальна адаптація з підвищеним ступенем адекватності характеризується зосередженістю засудженого на самому факті соціальної ізоляції, реальній оцінці своїх життєвих перспектив, прагненням знайти можливість законним шляхом покращити своє становище в колонії. Особистість об'єктивно оцінює свій статус, прогноз подальшого перебування в установах виконання покарань; вона включена в активне колективне життя, працює, навчається. У неї відсутній внутрішній опір виховним процесам.

При нормальній реакції із середнім ступенем адекватності засуджені розумно відносяться до самого факту соціальної ізоляції, достатньо правильно оцінюють своє становище, можливі перспективи, виходячи з тієї інформації, якою вони володіють. У них виражена установка на виправлення, провину в скоєному злочині повністю або частково визнають, покаєння стійке та глибоке. Настрій швидко стабілізується, наближається до норми. У життя в колонії вони входять порівняно спокійно та безтурботно.

За нормальної адаптації з пониженим ступенем адекватності засуджені недостатньо критично ставляться до свого становища. Вони переоцінюють ступінь благонадійності перспектив і применшують наслідки позбавлення волі для подальшого життя. Більшість осіб цієї групи прагнуть жити сьогоднішнім днем, не задумуючись про майбутнє, швидко звикають до нової ситуації, входять у різноманітні негативні групи та угруповання. Вони не бажають миритися з правовими обмеженнями, зумовленими позбавленням волі, шукають шляхи порушень вимог режиму, психологічний захист від психотравмуючих ситуацій у вигляді самовиправдання у скоєному злочині, невизнанні провини тощо [5; 18].

Є засуджені, для яких позбавлення волі не психотравмуюча ситуація. Для них вимоги режиму є досить прийнятними, а вимоги працівників адміністрації установ сприймаються з позиції своєрідного конформізму.

Неадекватні реакції характеризуються виникненням і проявами під впливом позбавлення волі в раніше психічно здорових засуджених дезадаптованої поведінки.

Адаптація засудженого буде відбуватись успішніше, якщо буде вдало знятий його внутрішній опір новим вимогам і направлена його активність на досягнення соціально значущих цілей.

Система відносин і зв'язків, які виникають у середовищі засуджених, а також характер взаємовідносин співробітників із засудженими, створює соціально-психологічний клімат, який може сприяти позитивній адаптації засуджених або перешкоджати їй [7].

Основним засобом соціальної адаптації є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища відносно сталих тут форм соціальної взаємодії (формальних та неформальних зв'язків, стилю керівництва), а також окремих форм предметної діяльності [17].

Успішність соціальної адаптації залежить від характеристик середовища та індивіда. Спосіб здійснення адаптивної діяльності ґрунтується на природних силах людини, її біологічних, анатомічних та інших особливостях, на стані організму в цілому [16].

Ізоляція людини від зовнішнього світу, фізичне й психічне виснаження, сильний тиск із боку лідерів колективу засуджених, порушення звичного стилю життя, негативна оцінка інших, відмінних від запропонованих колективом норм і способів поведінки, можуть кардинально змінити свідомість осіб, які перебувають в установах виконання покарань, спотворити дійсність, внести зміни в сприйняття та розуміння свого власного «Я» та навколишнього світу таким чином, що це згодом призведе до зниження гнучкості в соціальній взаємодії й стане однією з особливих ознак соціальної дезадаптації [15].

Дезадаптація особистості визначає собою психологічний феномен, який виражається в неадекватній поведінці особистості, зумовленій деформаціями реакцій організму, психіки на внутрішні та зовнішні стимули, а також установок, ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості. Вираженням дезадаптації особистості є широка гама психоемоційних порушень: від негативного забарвлення переживань і вегетативних розладів до клінічно виражених психопатологічних симптомів [1; 10].

Л.Е.Орбан-Лембрик розглядає соціально-психологічну дезадаптацію як порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії й спілкування за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки й міжособистісні контакти [10].

На процес адаптації засуджених до умов позбавлення волі здійснюють вплив об'єктивні та суб'єктивні фактори.

До об'єктивних факторів, які впливають на процес адаптації засуджених до пенітенціарного середовища, відносять:

- перепад вимог при переході засудженого з одного соціального середовища до іншого. Засуджені, направлені на відбування покарання до установ виконання покарань, швидше адаптуються до умов загального режиму й значно складніше – до умов особливого режиму чи тюрем;
- відмінність у матеріально-побутових умовах старої й нової соціальної адаптивної ситуації (обмеження в харчуванні, одязі, предметах особистого користування тощо);
- просторово-часові умови в новій ситуації, їхня відмінність від старої ситуації. Особливу роль на поведінку засудженого здійснює встановлений судом термін відбування покарання, оскільки він прямо чи опосередковано визначає всі життєві перспективи засудженого, його майбутнє. Впливає на процес адаптації також місцезнаходження даної установи виконання покарань, її віддаленість від місця проживання засудженого;
- суб'єктивна система зв'язків та відносин, у яку включається засуджений у новій адаптивній ситуації. Якщо система відносин побудована на принциповій та добродушній основі, то процес адаптації відбувається успішніше [11; 12; 17].

До суб'єктивних факторів, які впливають на процес адаптації, відносять особистісні характеристики засудженого. Позбавлення волі є одним із видів екстремальної ситуації. Успіх уходження в екстремальну ситуацію визна-

чається установками та рівнем психологічної готовності, індивідуальними особливостями особистості, позитивно діючими мотивами.

Позбавлення волі – це суттєве обмеження у свободі пересування, спілкуванні, у виборі праці, що породжує специфічні права та обов'язки засуджених, жорстку регламентацію їхнього життя. Таке покарання обґрунтоване й справедливе, хоча й веде до страждань та мук. Постійне перебування на очах у багатьох людей, необхідність у зв'язку із цим контролювати свою поведінку, стримувати емоції та почуття викликає сильний стрес, велику напругу нервової системи, негативно впливає на психічне самопочуття. Подолати такі негативні стани засуджений може шляхом адаптації, пристосування до нових правил і норм проживання, до нових умов життєдіяльності [11; 18].

Висновки. Соціально-психологічна адаптація в пенітенціарній системі – це пристосування особистості до нових умов життєдіяльності в мікросоціумі засуджених, які вона не може змінити на свій розсуд. Це процес пристосування до конкретного колективу, вироблення особистістю нового режиму існування відповідно до змінних умов, з метою отримання захисту в системі міжособистісних стосунків. На успішність процесу соціально-психологічної адаптації впливають такі соціально-психологічні чинники: соціальна ізоляція, емоційна напруженість, посилений вплив соціального середовища, колектив засуджених, стресові ситуації, конфлікти. Таким чином, перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в розробленні психокорекційних заходів, спрямованих на зниження рівня дезадаптації засуджених в умовах соціальної ізоляції.

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. завед. / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
2. Баканова А. А. Экзистенциальный кризис и его ресурсы у заключённых / А. А. Баканова // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С. 9–16.
3. Балл Г. А. Понятие адаптации и ее значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989 – № 1. – С. 18–21.
4. Березин Ф. Б. Психическая и психофизическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 271 с.
5. Глоточкин А. Д. Исправительно-трудовая психология / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – Рязань, 1985. – 276 с.
6. Дяченко В. Адаптація та реінтеграція / В. Дяченко // Соціальний захист. – 2006. – № 9. – С. 8–11.
7. Косенко И. В. Организация воспитательной работы с осуждёнными в неформальных группах с учётом их психологических особенностей в целях предупреждения правонарушений и преступлений в исправительных учреждениях / И. В. Косенко // Сибирский юридический вестник. – 2004. – № 2. – С. 18–24.
8. Медведёв В. С. Кримінальна психологія : [підручник] / В. С. Медведёв. – К. : Аніка, 2004. – 366 с.
9. Низовець О. М. Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених до умов перебування в місцях позбавлення волі / О. М. Низовець // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. XI, ч. 1. – С. 350–358.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Чернівці : Книги-XXI, 2007. – 448 с.

12. Писарев О. М. Психология пенитенциарного социума : учеб. пособ. для начального профессионального образования, переподготовки и повышения квалификации сотрудников уголовно-исправительной системы / О. М. Писарев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Томск : ДиВО, 2007. – 60 с.
13. Психологія суїциду / за ред. В. П. Москальця. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 249 с.
14. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца. – К. : Леся, 1997.
15. Сулицкий В. В. Аффекты и суицидальные реакции осужденных мужчин / В. В. Сулицкий // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 6. – С. 34–35.
16. Трубников В. М. Социальная адаптация освобождённых от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Х. : Основа, 1990. – 177 с.
17. Федоришин Г. М. Пенітенціарна психологія : курс лекцій / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 104 с.
18. Шиханцев Г. Г. Юридическая психология : учеб. для вузов / Г. Г. Шиханцев. – М. : Зеркало, 1998. – 352 с.